

ciljeve, da i čovečanstvo rešava nekakve zagonetke istorije – kao što kaže Marks. Upravo na tom argumentu insistiraju Šopenhauer i Niče. Svaki pojedinačni akt ima cilj, kaže Šopenhauer. Međutim, ukupno naše delovanje nema cilja. Pitajući se za pojam napretka, Niče izjavljuje: »Čovečanstvo ne napreduje, ono i ne postoji«, hoteti, u stvari, da na ekscentričan način kaže da ono što mi nazivamo čovečanstvo, narod, klasa – da su to, u stvari, apstrakcije. Konkretno postoje samo pojedinci i kao pojedinci postavljaju ciljeve.

To bi, sažeto, bili argumenti *contra* ideje napretka. Sad ću navesti neki argument *pro* te ideje.

Osnovni je Hegelov argument i, kako mi se čini, na njega nije uspešno odgovoreno. Mi, možda, ne možemo da izdržimo samoću u kosmosu. Međutim, ako nema napretka, nema ni istorije. Onda moramo da se pomirimo s tim da je granica prirode i naša granica. Onda je ono što mi zovemo istorijom, u stvari, samo priroda, ništa drugo nego priroda, ponavljanje ili besmislena reverzibilnost. Moramo izabrati hoćemo li da istorija nema smisla, ili da ga ima. Ako ga ima, mora imati i napretka. Ako nema napretka, onda istorija nema smisla, potpuno smo na terenu prirode. Onda je čovek isto što i stvar.

Zanimljiv je način kako je Niče pokušao da se spase od besmisla. On je hteo da se spase idejom večnog vraćanja, tvrdeći da će se kroz određeni vremenski period sve, potpuno do detalja, u apsolutnom smislu, ponoviti. Priznajem da mi ta metafizika – ma koliko ona pogodno i možda zanimljivo zvučala – izgleda dosta detinjasto. Ne može ni Niče – ma koliko da je napisao pohvala haosu – izdržati haos i besmislicu – to se najbolje vidi kroz ideju večnog vraćanja.

Drugi argument: čim ideja napretka uđe u istoriju, ona je već zadatak istorije, – bez obzira na to da li je ovo rešiv zadatak ili nije. Na neki način, ako mi ovde govorimo o napretku i postavljamo sebi pitanja napretka, napredak je ušao u istoriju, on je postao istorijski, bez obzira na to da li ćemo mi stvarno napredovati ili nećemo. Tek se idejom napretka ulazi u igru konzervativnost ili revolucionarnost, možemo se deliti na konzervativce i revolucionare. Dovoljno je da projektujemo neko bolje stanje, pa da već s tom našom projekcijom – ostvarili mi to stanje ili ne – uđe ideja napretka. Hoćemo da ostvarimo nešto bolje u budućnosti nego što je sadašnjost. Kakav je sada naš stav prema prošlosti? Pa i on mora da se menja. Prošlost je zaslužna što je došlo do ovog sada – ona je nas pripremila, pa sad mi pripremamo nešto bolje – tako da i prošlost učestvuje u stvaranju boljeg. Dovoljno je, dakle, da u nekom vremenskom trenutku ljudske istorije uvedemo napredak kao istorijski zadatak, i onda se cela ljudska istorija mora posmatrati kao napredovanje. Naravno, ne mora to biti pravolinijsko napredovanje, uniformno napredovanje itd., a li može biti pojmljeno kao avantura ljudske slobode. Ako je napredak zakon, nalog, stvar, onda je vanistorijski, nešto večno i nešto što – ako nije ljudski zadatak – ubija istoriju. Da bi napredak bio jedno od značenja istorije, mora se u nju spustiti, mora biti interiorizovan i, bez obzira na sve ljudske neusphe, življen.

Naveo bih još dva argumenta za ideju progressa. Prvo, to je ideja totalizacije ili totaliteta ljudske istorije, koje otkrivamo u sferi duha, a da ni najmanje ne budemo idealisti u hegelovskom smislu. Postoji solidarnost generacija pisaca, filozofa, naučnika, postoji neko jedinstvo duha između nas i starih Grka. Ako ne možemo da govorimo o nekakvom materijalnom jedinstvu, s obzirom na materijalni element, možemo da govorimo o duhovnom jedinstvu. Sebe smatramo učenicima Homerovim, Eshilovim, ili Aristotelovim, i to s dosta prava. Zapravo, materijalni element i nije istorijski ako nije preuzet od strane duha. To Žan-Pol Sartr lepo kaže: kuga ubija, ali kuga nije istorijski ako nije preuzet od strane duha. To Žan-Pol Sartr lepo kaže: kuga ubija, ali kuga nije istorijska, ona mora biti interiorizovana, življena, ući u sferu duha, pa tek onda dobiti istorijsko značenje.

I poslednji argument: bez napretka ostajemo bez nade, a čini se da ne možemo da živimo bez nade. Zanimljivo je da se napredak najintenzivnije živi u najtežim društvenim okolnostima. Hršćani su stvorili ideju spasa – napretka u najtežim mogućim istorijskim uslovima. Tu ideju su stvorili Jevreji, u situaciji kada ih Tit i Vespazijan ubijaju na milione osvajajući Jerusalim. Ne zaboravimo ni to da je Kondorse oformio ideju univerzalnog napretka krijući se od pariske policije; kad su ga ipak uhvatili, otrovao se i tako izbegao giljotinu. Tzv. revolucionarni teror sprovode optimisti nad optimistima: Termidor Oktobar – to je većno prokletstvo revolucije da se cepa na dva neprijateljska krila koja se međusobno proždiru.

Upravo Bloh to podvlači: »Tlo na kojem uspeva nada je nezadovoljstvo«. Tlo na kojem cvetaju ideje napretka je naše nezadovoljstvo. I ako je jednom dobu mnogo stalo do ideje napretka, to možda svedoči o nezadovoljstvu, da nešto s tim dobom nije u redu. Ako neko doba živi pesimističku perspektivu ili veruje u nekakve krugove i slično, izgleda da se u njemu još može živeti. To je ono što sam nazvao srećom u nesreći, to je ta nada koja nam pomaže da živimo našu nesreću, kao što je lepo rekao Helderlin: »Ali gde postoji opasnost, tu se rada i spasenje«. Da je to samo varljiva nada i da tu ne možemo govoriti o istini – sasvim je jasno. Latini su govorili: *Mundus vult decipi* – svet hoće da bude varen.

implicitne filosofije istorije u antici

kšenija maricki gađanski

Današnji stručnjaci za kosmos primenjuju slikovitu paralelu: oni ceo razvoj kosmosa porede s kalendarom u toku jedne godine. Po tom kosmičkom kalendaru, prve životinje na kopnu pojavile su se nekako krajem novembra, dinosaurusi su izumrli 25. decembra, 31. decembra ujutru pojavili su se majmuni, a čovek tek poslednja dva minuta pre ponoći 31. decembra! Pisana čovekova istorija, u tim razmerama, traje deset sekundi.

Ovaj maleni, premaleni segment obuhvata sve ono što je ljudska vrsta uspeła da sazna, da zapiše i da preda budućim naraštajima. I postavlja se osnovno pitanje: kako za tih desetak sekundi, nazovimo ih kosmičkim, čovek uopšte može uspeti da shvati sav razvoj pre njega, svu prošlost i zbiljanja u njoj? I inače ograničeno ljudsko saznanje, ovde je očigledno upravo ugroženo neverovatnom nesrazmerom vremenskog trajanja pre čoveka i pre njegove pisane istorije. Obično se danas smatra da su prva pisma, koja su nama poznata, nastala krajem IV milenija pre nove ere, dakle, pismenost je u najboljem slučaju poznata oko pet hiljada godina. To je, tako reći, zanemarljiv period u poređenju s apsolutnom hronologijom ljudskog postojanja, koja se procenjuje na nekih 1,800.000 godina, pa i više. Ova prva poznata pisma, nastala na tvrdom materijalu, i zbog toga i sačuvana do danas, nisu, verovatno, najstariji oblik beleženja koji je čovek koristio: sigurno je beležio na kori drveta, na daščicama, pomoću kanapa i slično, ali taj lako propadljivi materijal iz daleke prošlosti nije mogao biti sačuvan, iako su razni rabaši i čvorovi na kanapima do današnjeg dana sačuvani. Čak, neki vezuju i čvor na maramici da ih na nešto podseti, i ne sluteći koliko je to drevni običaj, koji se danas povezuje sa sujeverjem.

Ako je čovek, dakle, i mogao pisati ranije nego što to danas znamo, on je nesumnjivo dugo, vrlo dugo pre toga koristio jezik kao instrument interpersonalne komunikacije i emotivne ekspresije. Mada naučna istoriografija smatra da ljudska istorija počinje s pisanim podacima, jezički podaci pružaju još starija saopštenja o sadržini ljudske svesti i o njihovom pogledu na svet i na zbiljanja u njemu, na kosmos i na prirodu, što je, zapravo, i osnova svake filosofije istorije. Tako, paradoksalno, ispada da o najstarijoj filosofiji istorije možemo nešto dokučiti još pre no što je istorija i nastala.

Ovakve jezičke podatke, moj profesor Milan Budimir, kome je KNU, svojevremeno, dodelio povelju kao svom predavaču i tako bio jedan od malobrojnih u našoj kulturi i nauci koji je na taj način iskazao zahvalnost jednoj od najumnijih glava u našim društvenim naukama, profesor Budimir je, dakle, te jezičke podatke zvao izvorima višeg reda ili istočnicima. Mada bi to bila tema za sebe, navešću nekoliko jezičkih primera.

Više predavača u ovom ciklusu navodilo je nazive koji se u raznim jedinicama koriste za obeležavanje upravo ovog pojma o kojem razgovaramo – istorija. Najpre je tu grčka reč *historia*, latinsko *res gestae*, naše *povest*, nemačko *Geschichte*, itd.

Takođe je više puta citirano Hegelovo zapažanje da *Geschichte* u nemačkom jeziku znači istovremeno i podjednako ono što se latinski kaže *res gestae* kao i *historia rerum gestarum*, dakle, zbiljanja sama i izveštavanje o tim zbiljanjima. To, u stvari, za nemački i nije sasvim tačno, odnosno, jeste tačno za nemačku jezičku praksu Hegelovog vremena – tridesetih godina prošlog veka, ali ne i za sve ranije epohe nemačkog izraza. Tek od srednjovisokonemačkog taj izraz se odnosi na »niz zbiljanja«, a »izveštaj o onome što se zbilo« znači tek od XV veka. Pojam *Geschichte* istorija, kao *Geschichtswissenschaft*, tek je u XVIII veku koncipirao Herder.

U svim najranijim fazama nemačkog zapisanog jezika, npr. starovisokonemačko *giscicht* znači singularno zbiljanje, događaj, kasnije čak i stvar i osobinu.

Otkuda ovakvo shvatanje? Stvar postaje jasnija ako se pogleda cela grupa reči koja je povezana s *Geschichte*, između kojih je i glagol *geschehen* dešavati se, zbiljavati se. On se izvodi iz osnove *skehan*, giskehan, koja znači »jurit, hitati, brzo prolaziti«. Naše reči *skok* i *skočiti* koradikalne su s ovim stariim germanskim izrazom i njihova onomasiologija ukazuje na brzo događanje i prolaženje pojedinačnog zbiljanja. To je, očigledno, veoma stari shvatanje, sačuvano u jeziku, koje još ni slučajno ne uočava vremenški ili uzročno-posledični sled događaja u nizu.

Što se tiče grčkog ili našeg izraza, situacija nije manje zanimljiva. *Historia* ili, kako je otac istorije, Herodot, faktički govorio, *istoriē*, izvedeno je od *histor*, onaj koji zna, izraza nastalog od glagola *oida* – znati od *woida*. A zna onaj koji je nešto *video*, i ta grčka reč *oida* istog je porekla, ili koradikalna, s latinskom reči *videre* i našom videti. Povest je, takođe, nastala od te iste osnove za *videti*. I tako *povijedati* kao složenica koja sadrži faktivum na -ati + (osnovu) ved – »poznati«, znači »redom saopćavati poznato, što se saznalo«, kako to formuliše Petar Skok u svom *Etimološkom rečniku*. S obzirom na ovo i formalno i semantički isto poreklo izraza istorija i povest, koje je nastalo od *povijedati*, nema očigledno smisla od ove dve reči praviti dva tehnička termina, nema ni potrebe, a nije bilo u sličnim pokušajima ni uspeha, kao što su već na ovoj tribini pominjali neki predavači. Zanimljivo je da u Vukovom srpskom rečniku nema ni istorije ni povesti, a u nemačko-srpskom nema *Geschichte*. Ima *povijedanje* u značenju kazivanje i ceo niz bliskih izraza. Skok navodi upotrebu izraza *istorija* od XVI veka i oblik *štorija* kod čakavaca. Sve druge *istorije* i *historije* u našoj upotrebi su učene pozaj-

mice. Posebnu semantičku nijansu pokazuje dubrovački denominal »istorijati«, koji znači »šaliti se, igrati se«.

Tako reči i njihov nastanak mogu mnogo da nam saopšte o pradávnim shvatanjima i pogledima ljudi. U tom kontekstu trebalo bi analizirati i grčke izraze *pragma* i *praxis*, koji označavaju »ono što se čini, radi; stvar, akcija«, od glagola *prasso* ili *pratto* koji, donekle paralelno germanskoj grupi *skehan*, označava akciju prelaženja, prolaženja, čime se nešto postiže. Latinsko *res* iz *res gestae*, manje jasno u celini, samo se donekle podudara s upotrebom i značenjem grčkog *pragma*. Ali, to bi već bilo priča za sebe.

Mislim da već ovih nekoliko izraza pokazuju da nije identičan pogled svih ljudi na svet koji ih okružuje i na zivanja koja oni mogu da uoče. Ta vrsta relativnosti istorijskog nije bila bliska Hegelu, iako moram spomenuti neverovatnu obaveštenost koju on pokazuje u svojim predavanjima o filozofiji istorije, i to iz oblasti niza specijalnih nauka, obaveštenost kakvu kod današnjih autora jedva da možemo tražiti. Prvo svoje predavanje u ovom kursu, prema kazivanju njegovog sina Karla, Hegel je održao u zimu školske 1822/23. godine, dakle, svega 3-4 meseca posle saopštenja Fransa Šampoliona o fonetskom karakteru nekih hijeroglifa iz egipatskih pisanih spomenika. To je bilo epohalno otkriće, ali je čitanje i tumačenje egipatskih hijeroglifskih tekstova tek predstojalo. I klinasto pismo je te 1822. bilo poznato tek dve decenije, u jako ograničenom obimu. Dešifrovanje klinastog pisma u potpunosti Hegel nije ni doživeo, a kamoli da je bio upoznat sa sadržinom tih najstarijih istorijskih dokumenata. Za danas najstariju civilizaciju čije je pismo poznato – sumersku – Hegel uopšte nije znao. I tako dalje – nije znao za Hetite, za ahajske pretke Grka iz II milenija pre nove ere, niti za njihovo pismo – tzv. Linearno B, koje je dešifrovano tek pre tridesetak godina.

Stoga je za divljenje teorijsko uopštavanje koje je tada Hegel i mogao postići, i razumljivija su neka pojednostavljenja i shematizmi koji se javljaju. Mada filozofija istorije, u principu, ne zavisi od pojedinačnih zbiljanja, ipak je neophodna suma podataka na osnovu kojih je teoriju moguće formulisati.

Pomenuli smo Sumerce. Kada su pročitani njihovi najstariji tekstovi i podaci upoređeni s pouzdanim arheološkim nalazima – a to se sve dogodilo tek pre koju deceniju – došlo se do vrlo zanimljivih saznanja, relevantnih upravo za našu temu. Arheologija je, najpre, pokazala da priča o potopu, poznata iz orijentalnih izvora, iz judejsko-hrišćanske tradicije, a i Platon, između ostalih, govori o kataklizmi, pokazano je, dakle, da ta priča nije izmišljena. Veoma debeli slojevi nanosa bez ljudskih proizvoda kod grada Ura, zaista ukazuju na takav potop strahovitih razmera i trajanja, koje je Ser Lionard Vuli datirao u sredinu III milenija. To je potop koji se pominje u *Epu o Gilgamešu* i u *Starom zavetu*. *Kraljevske liste* (ili *carski spiskovi*) u Sumeru oštro su podeljeni na dva dela: u prvom delu govori se o vladarima pre potopa, u drugom o vladarima posle potopa. Mada samo polovično istorijska, ova prva epoha iz kraljevskih lista, koja se završila otprilike polovinom III milenija pre nove ere, izgleda da je čoveka obogatila koncepcijom jedinstva dotle nepoznatom. Tadašnji Sumer sačinjavali su gradovi-države, a na njihovom čelu su se nalazili kraljevi. Nekad su ovi gradovi činili svojevrsnu konfederaciju, nekad bi jedan nametnuo hegemoniju ostalima. Ali navodeći ih ujedno (da za

nemarimo za trenutak hronološki nemar ove liste), kraljevska lista u prvi plan ističe sumersku koncepciju o jedinstvu njihove zemlje. I kad danas *Politika*, s nizom listova u svetu, povremeno objavljuje prilog pod naslovom *Svet je jedan*, to je, u neku ruku, primena ove drevne ideje o jedinstvu prostora u kojem ljudi žive, ideje stare više od 4,5 milenija.

Ovakvi spiskovi vladara daju redosled dinastija, a svaka se vezuje za određeni grad. Pri tom se ponekad beleže i podaci iz kojih se vidi kako pojedini od tih gradova preuzima suprematiju. Tek su novija ispitivanja pokazala da su *sukcesivno* navodene dinastije u ovim listama, zapravo, ponekad *vladale istovremeno* u raznim gradovima u Mesopotamiji, kao što su Sipar, Surupak, Kiš, Ur, Adab, Mari, Lagaš, Isin, Larsa i drugi. Još je veće iznenađenje za istraživače predstavljalo otkriće drevnih diplomatskih arhiva, iz čije se prepiske, u Egiptu, Mesopotamiji ili drugde, otkrivalo da su pojedine istorijske ličnosti, za koje smo mislili da ih deli i po više stotina godina, bile, u stvari, savremenici, prijatelji ili u ratnoj konfrontaciji, kako kad, a ponekad i oba, naizmenično.

Ovakva nebriga prema hronološkim okvirima, očigledno, nije mogla biti slučajna upravo u civilizacijama gde se o kalendaru i godišnjim dobima, o astronomskim pojavama i njihovoj povezanosti s promenama na zemlji toliko vodilo računa, i to s preciznošću koja i danas zadivljuje. Nepoštovanje vremenskih okvira, uz izmišljene podatke o dužini vladavine pojedinih vladara ili dinastija, može biti samo izraz svojevrsne filozofske istorije kod Sumeraca i Akada, na primer, ili, ako neko više voli, njihove zvanične politike ideologije.

Posmatrani u tom svetu, počeci istoriografije kod Grka i Rimljana, na primer, poznati kao anali, nesumnjivo izgledaju kao napredovanje u pravcu objektivnog beleženja, iako se takvim hronikama obično zamera što, zbog ograničavanja izlaganja na vremenske periode u okviru jedne godine, gube iz vida celovit niz zbiljanja, i njihov pravi redosled, a kamoli uzročno-posledični lanac. Kod Rimljana je to ostao glavni oblik istorijskog kazivanja od početka pa do Tita Livija i Tacita (I.v.pre i I.v. posle nove ere). *Annales*, ili *Godišnjaci* a takav je naslov nosio i Enijev istorijski ep s početka II v. pre nove ere, preuzeli su shemu i strukturu izlaganja svešteničkih hronika koje su se godišnje vodile prema konzubima, uključujući u taj vremenski okvir odgovarajuće događaje iz spoljne i unutrašnje politike, ratove, religiozne svečanosti, posvećenje hramova i tako dalje. I o toj vrsti saopštenja se vodilo računa, stalno imajući u vidu celu rimsku istoriju – ab Urbe condita. Bilo je kasnije pokušaja da se istorija prošlosti označava kao *annales*, a savremena kao *historiae*, što bi, striktno terminološki gledano, bilo sasvim opravdano. Ali, postojala je, izgleda, jedna paradoksalna osobina rimskog naroda, iako krajnje preduzetnog, dinamičnog i osvajačkog, da se stalno u svojim pogledima vraća u prošlost, što je zapaženo i kod drugih nekih civilizacija. Tako su se rimski analisti uporno zanimali za prošlost, koristeći ovako shvaćenu istoriju za njima savremene ciljeve.

Ranije nastala, i u mnogo čemu uticala na rimsku istoriografiju, grčka je istorijska nauka poznavala brojne oblike i razvojne pravce, od genealogije i mitografije do etnografije, od horografija i specijalnih istorija do univerzalne istorije i hronografije, a da pri tom ne treba zaboraviti memoarsku i biografsku literaturu. Profesor Bokšnjak je ovde govorio već o karakteristikama istorije kod Herodota i Tukidida, pa to neću ponavljati. Jedino treba podsetiti na to da je čak i Tukidid, koga neki smatraju najvećim istoričarem svih vremena, svoju monografiju o peloponeskom ratu koncipirao prema godišnjim dobima.

Još je jedan filozofsko-istorijski koncept bio izrazit u grčkoj poeziji, prevashodno kod Homera, a posle, s određenim razlikama, i kod Pindora. To je isticanje u prvi plan junačkih dela i podviga. Ovakvih legendi i pesama u slavu junaka bilo je i u drugim, ranijim orijentalnim kulturama. Takve su, na primer, *Itihasa* i purane u Indiji. *Itihasa* znači »tako je upravo bilo«, a *Purana* je »priča o onome što je bilo ranije«. *Gāthā nārāmśasī* su, po mišljenju indologa, najstarije epske pesme u slavu junaka još u vedskoj književnosti. Pored isticanja »ratne sreće kao izvora slave i plena«, za Homera je karakteristično i shvatanje o paralelnim planovima zbiljanja među ljudima pod Trojom i među bogovima na Olimpu. (O sličnoj koncepciji takvog dvostukog plana već je u početku ciklusa govorio Branko Pavlović.) Ako se tome doda i treći plan – carstvo mrtvih, dobijamo kompleksnu i kompletnu sliku sveta homerskih poema. U pogledu shvatanja vremena u njima stručnjaci razlikuju linearnu sukcesivnost radnje u *Ilijadi* i spiralu u *Odiseji*.

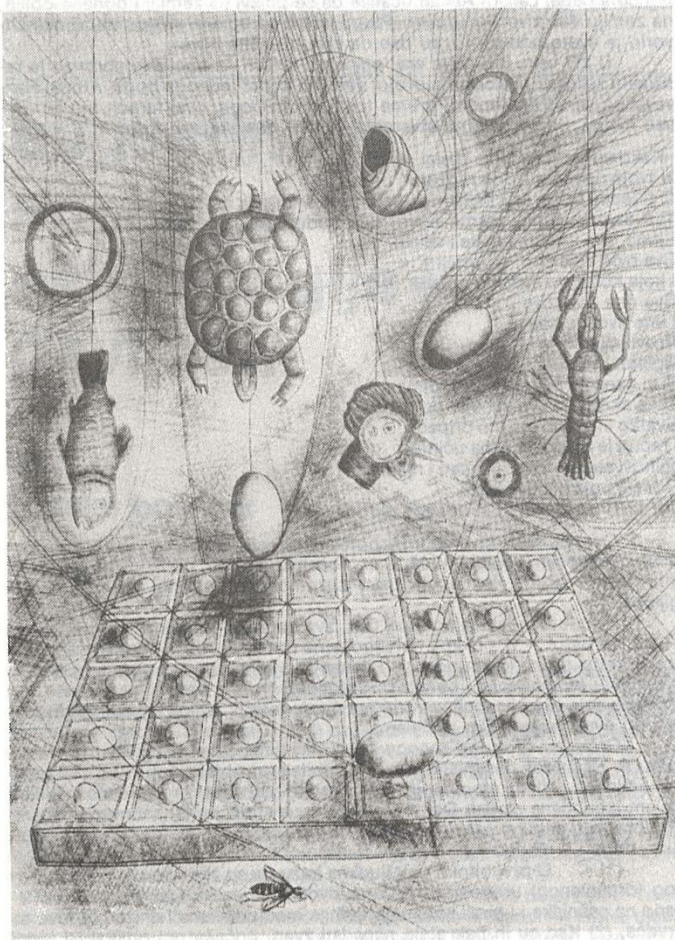
Koncepcije vremena i zbiljanja u najranijoj grčkoj tradiciji tek se potpunije izražavaju kombinovanjem homerskih epova i Hesiodove *Teogonije*. Ovaj naslov znači nastanak bogova i u ovom relativno kratkom spevu (ima svega oko 1000 stihova) istorija postojanja sveta, dakle kozmogonija, kao što je to već uočio Platon, nazvavši ga najstarijim prikazom nastanka stvari. S tim se složio i Aristotel. Hesiodov spev predstavlja sistematizaciju mita, nije, dakle, njegova lična pesnička kreacija.

Preuzimajući tu tradiciju, kao i pesničke tehnike kojim ih izlaže, rani grčki pesnik se obraća muzama, jer one, kao kćerke Sećanja, najbolje znaju predanja u kojima se sadrži prava istina. Pesnik samo treba tu istinu da prenese.

Hesiod upravo tako i kazuje:

»Zdravo, Zeusova djeco, podar' te mi zanosnu pjesmu!
Slavite sveti rod bogova što vječiti jesu,
Koje zvezdano Nebo i Zemlja rodili bjehu
I Noć mračna, i one što slano ih othrani More!
Recite, kako se ono porodilše bozi i zemlja,
Nadalje rijeke i more bez kraja, što hoćeć' nabuja,
110

A i blistave zvezde i prostrano nebo nad nama;
Koji su bogovi od njih – davači dobra – potkli,
Kako podijeliše blago i kako razdijeliše časti,
Kako su gudurasti zaposjeli Olimp onomad.
O tom mi pjevajte, Muze, stanarice olimpskih dvora,
Sve od početka i kaž' te tko od njih prvi se rodi«.

U drugom spevu, Erga kal hēmezal – *Dnevni poslovi, ili Dela i dani*, koji je još kraći, Hesiod kazuje kako treba »život da se uredi po pravdi«. Nasuprot pokolenjima bogova koja je opisao u *Teogoniji*, ovde opisuje ljudski rod i njegov razvoj. Hesiod zastupa stav o stalnoj dekadenciji u smenjivanju ljudskih pokolenja na zemlji. Po ovom mitu, tih ljudskih naraštaja bilo je pet: prvo zlatno rod, pa srebrni i bronzani. Peti, gvozdeni, kome pripada i Hesiod, razdvojen je od trećeg roda naraštajem heroja.

U prevodu ti stihovi glase:

- »Zlatan najprije rod su stvorili smrtnika ljudi
110 Besmrtni bogovi koji na Olimpu imaju kuće,
A to je onda bilo kad Krono vladaše nebom.
Kao bogovi ljudi su živjeli bezbrižne duše,
Od svake muke daleko, bez jada, nit' im je starost
Prijetila bedna, jednako uvijek su krepke im bile
115 Noge i ruke u naporu, izvan nevolje svake,
Kao svladani snom su umirali. Sve im bje lijepo:
Zemlja je njima žitorodna plodove nosila uvijek,
Sama od sebe, obilno i mnogo; po volji mirno
Oni su poslove svoje obavljali u svakom dobru,
120 Bogati stadom i besmrtnim bili su bozima mili.
Drugo su zatim pleme, *srebrno*, slabije mnogo,
Nebeski stvorili bozi, što na Olimpu žive
Predašnjem onom zlatnom ni rastom slično ni duhom.
Kratko življahu vrijeme, trpeći svakakve boli
Zbog nerazbora svoga, jer nisu se čuvali znali
135 Da vrijedaju jedan drugoga, niti su ikako htjeli
Štovati bogove, nit' im žrtve prinesti svete,
Kao što zakon traži. Zato ih Kronović Zeus,
Razljučen, zbrisa sa zemlje,
Zeus otac je opet i *treće* stvorio pleme,
Mjedeno, onom srebrnom baš ni u čemu slično,
145 Ko od jasena tvrdo i strašno. Aresa boga
Jadovna djela njima bijahu mila i obješt.
Nisu se hranili kruhom, okrutna bijahu srca,
Bili su nezgrapni, silovito snažni, s ramena
Ruke pogubne visjele njima niz golemo tijelo,
150 Od mjedi bilo oružje, mjedene bile im kuće,
Mjedom su težili zemlju, za željezo ne znajući crno.
Nakon što je i ovo pleme pokrila zemlja,
Četvrto tad je po redu stvorio Kronović Zeus,
Pravednije i bolje, na mnogohranoj zemlji;
Bjehu to ljudi božanski, polubogovi zvani,
A prije nas su oni na beskrajnoj živjeli zemlji.
Kamo li sreće da nisam dioničar *petoga* roda,
175 Već da sam prije umoro il' da sam kasnije rođen.
Ovo je gvozdeno pleme i njega nikada neće
Dnevna minuti muka i tuga, pa ni po noći.
Bozi će ljudima jadnim teške zadavati brige.
Ipak, zlu će se njihovom poneko dobro primiješat.
180 I to će ljudsko pleme božanski zatrti Zeus«.

Slika opšte dekadencije završava se zlokobnim proročanstvom o još gorim izgledima koji čekaju čoveka u budućnosti:

»Sudit će šaka; jedni će drugim gradove harat,

- 190 Zakletva prava, ni pravda, ni dobro cijenit se neće;
Više će štovati onog koji vara i tlači,
Pravo će jačega vladat, a stida će nestati posve,
Zao će u govoru povrijediti boljega muža
Podmuklim riječima svojim i još zakletvom krivom.
195 Zavidnost crna bijedne sve će pratiti ljude
Poganim jezikom, zloradim srcem i prijekim okom.
Tada na Olimp sa zemlje, gdje su široku puti,
Stid će otići i Pravda među bogove vječne,
U bijeli ogrtač lijepo svoje zaodjevši tijelo,
Rod napustit će ljudski, a smrtnim će ljudima panje
I muke ostat i od zla obrane neće im biti«.
- Sličnu, pesimističnu, istoriju kulture izlaže i rimski pesnik Ovidije u »Metamorfozama«, punih sedamsto godina kasnije. Evo odatle nekoliko stihova (I 70-150)

»Ponajprije zlatno beše to doba vernosti, pravdi
odano samo od sebe, bez zakona i bez kazni.
Ne beše kazne ni straha, a sa medenih ploča
nisu pretile grožnje, niti se pokorna čeljad
plašila sudije lica, bez branitelja spokojni behu.
Sečena još se nije omorika iz gore svoje
u bistrice spuštala vale, da tuđe zemlje vidi,
obala drugih sem svojih ljudi poznavala nisu.
Bedemi strmi nisu još opasivali grade:
Vitke medene trube ni krivog bronzanog roga
ne beše, a ni mača, ni šlema; tada zacelo
narod je živio mirno i spokojno nemajući vojske.
Neobrađena zemlja od sebe davala sve je,
motika nije dirala nju, niti je sekao plug je.
Ljudi u obilju hrane, što aste bez neč'jeg rada,
plod su planike brali, pa jagode gorske i drenak,
pa kupine koje sa grma žilavog vise, i žir
koji sa krišnjatog Jupiterovog drveta pada.
Proleće beše večito, a cveće bez sejača
raslo je, dok povetarac toplim duvaše dahom.
Neorana je zemlja potom rađala plodom,
a njiva neobrađena teškim se bačila klasjem.

Reke su mlekom ovde, a tamo nektarom tekle,
i sam zlatasti med je sa zelenog kapao hrasta.

Kada je Saturn bačen u tminu Tartara i svet
pao pod Jupiter-boga, tad otpoče srebrno doba;
ono je od zlatnog gore, a bolje od medenoga.
Većitog proleća tada Jupiter skratio vreme,
godinu podeli u razdoblja četiri – leto
i jesen nestalnu, i zimu i proleće kratko.
Tada se od žege suve užario vazduh najpre,
i vetar prvi put tada vodu pretovri u led.
U brazde tad je seme Cererino bacano duge
i prvi put tada pod jarmom zaječali su junci.

I treće doba nasto bronzano iza toga:
besna mu priroda beše, za bojeve ljute spremna,
ali bez zala ipak. Poslednje od tvrdog gvožđa je.
I u to teško vreme gresi se sjatiše razni,
čas nastade stida, istine i vernosti nesta.
A na njihovo mesto stanu laži i lukavstvo,
nasilje i podmuklost, za imanjem opaka želja...
Zemlju, ranije opšte dobro ko svetlost i vazduh,
sada pažljivi merač označi dugačkom međom.
Više se nije od zemlje letina i hrana nužna
štedro uzimala, nego se i u nedra spuštalo njena
i blago skriveno u njoj, na pragu Stigove tame,
počelo kpati tada, da podstakne ljude na zlo.
Gvožđe i od njega strašnije zlato otkri se tada
svetu, nastade i rat u kome bori se jedan s drugim
i rukom krvavom zveckavim oružjem maše.
Od krađe sad se živi, gost se domaćina mora
bojati, a tast zeta, retka je bratska ljubav,
ženama muževi spremaju propast, a njima žene,
mačehe strašni otrov mešaju beličast, a sin
još pre sudenog dana za očeve godine pita.
Pobožnost slomljena leži«.

Dakle, od početka rajskog doba, aurea aetas, ljudski rod se nizlazi-
nom linijom spuštao do pesnikove savremenosti. Posebno zanimljivu ulogu
pruža Vergilijeva četvrta ekloga: zlatno rajsko doba pomera se u buduć-
nost, a neki ga izjednačuju i s Avgustovom restauracijom.

Okavka shvatanja teogonije, smene epoha i stvaranja sveta kao bo-
žanskog zahvata, nesumnjivo su mnogo starija i od rimske i od grčke ver-
zije. Sumerski, akadski i vavilonski mitovi još su od trećeg milenija, a možda
i ranije objašnjavali kozmogoniju sličnim zbivanjima. Ipak, na koji je način to
uticalo na grčku tradiciju, konkretno još uvek nije razjašnjeno. I zavisnost
ljudskog sveta od bogova, tipološki ista istorija kulture kao u mnogim kasnijim
predanjima kod drugih naroda, tu je već jasno formulisana.

U jednoj sumerskoj himni se kaže da bogovi Enki i Enlilort podižu i
daruju bilje i trave u obilju, kuću zidaju i plug i jaram poklanjaju. »Obilje koje
potiče s neba, Lahar i Aškan učiniše da se pojavi na zemlji, i doneše obilje,
na zemlju dah života«. I dalje: »Plug i jaram odredio je veliki princ Enki. Ot-
vorio je svete brazde, i zrnu dao da klija iz večite njive«.

U XIV veku pre nove ere, egipatski faraon Amenofis IV sproveo je ra-
dikalnu religijsku reformu u svojoj zemlji i korist jednoga boga, Atona. Naz-
vavši se sam Ehnatonom, prema tom novom bogu, ovaj faraon mu je spe-
vao himnu, pripisujući mu stvaranje čoveka i celokupne prirode:

»Kako su različita tvoja djela!
U tvoje namjere mi ne možemo prodrijeti.
O ti jedini bože, koji imaš moć kao nitko drugi.
Ti si stvorio zemlju prema svojoj želji, budući da si bio san,
Ljude, sve životinje male i velike
Sva bića koja žive na zemlji
I koja koračaju svojim nogama,
Sve one koje žive u zraku
I lete svojim krilima,
Provincije Sirije i Nubije,
Egipatsku zemlju.
Ti si označio mjesta svim ljudima,
Ti se skrbiš za sve njihove potrebe,
Svatko ima ono što mu pripada,
I račun je njegovih dana učinjen.
Njihovi su jezici različiti kao i njihovi
Oblici i boja njihovih kože.
Jer si Ti podijelio, Ti si odijelio narode«.

Ovaj pokušaj stvaranja monoteističke religije pre tri i po hiljade go-
dina, neuspešan, uostalom još je po nečemu značajan: po isticanju jednako-
sti različitih naroda, koncepciji, osim izuzetno, dostojno stranoj drevnim ideolo-
gijama.

Nisu, stoga, slučajno stari Grci sva negrčka plemena zvali varvarima
– hoj barbaroi – tj. oni koji nerazgovetno mrmrljaju. Ovo je razlikovanje na-
roda prema jeziku kojim govore, i danas živo u nauci – na tom se principu
klasifikuju indoevropski, semitski, ugrofinski i drugi narodi, a poznato je i
izopačavanje te koncepcije u vidu pravljenja rasnih, pa još hijerarhijskih razli-
ka pri ovakvim jezičkim podelama.

Grčki su se autori mnogo bavili pitanjima porekla jezika i nastanka
kulture. Nasuprot pesimističnom i još mitskom objašnjenju kod Hesioda,
stoje filozofi sofisti i atomisti, čija su učenja, na žalost, za nas danas velikim
delom izgubljena. Jedan Demokritov fragment iz V veka, sačuvan u kasni-
jem prepisu, daje ne samo optimističku sliku razvoja ljudskog društva i kul-
ture, nego i u mnogo čemu blisku današnjoj naučnoj slici preistorije.

(1) »... O prvobitnim pak ljudima kažu da su živeli životom bez ikak-
vog (društvenog) uredjenja i nalik r.a životinjski, pa su (tako) izlazili raštr-
kano na pašnjake i ubirali sebi najprikladnije među travama i divlje plodove sa
drveća, (2) Kad su ih pak stale napadati zveri, počeoše oni priskakati jedni

drugima u pomoć, poučavani zajedničkom korišću, a skupljajući se od straha (u mogućem), malo-pomalo, počele raspoznavati oblička jedni drugih. (3) Pošto im je glas bio zbrcan (neartikulisan) i bez ikakvog značenja, počele su malo-pomalo da (artikuliraju) reči, i utvrđujući između sebe oznake za svaki pojedini predmet, omogućujući sebi shvatljivo izražavanje o svakoj stvari. (4) i pošto su takve zajednice nicali po čitavoj nastanjivoj zemlji, nemaju otuda svi ljudi isti jezik, jer je svaka (pojedina zajednica) sastavila reči kako je stigla; otuda su i potekle svakojake specifičnosti jezika, i te prve zajednice postale su rodonačelnici svih naroda».

»Nastanjiva zemlja« je *oikoumene* – latinsko *humanitas*, koje je Herder u XVIII veku preveo kao *Menschheit* u dvostrukom značenju: čovečnost i čovečanstvo. Još je Aulo Gelijski znao da *humanitas* nije filantropija već *pai-deia*.

Tako se evoluciona objašnjenja ljudske istorije, shvaćene kao progres (a o novijim teorijama progressa ovde je tako inspirisano i inspirativno govorio Milan Kovačević), već vrlo rano pojavilo. Ima je i kod pesnika, na primer kod Ajshila, nekih dvesta godina posle Hesioda. Tu je mitska koncepcija sveta potpuno obrnuta. Nema nikakvog zlatnog doba, svet ne pada i ne propada, već se stalno uspinje. Kod Ajshila, u *Okovanom Prometeju*, progres čoveku još uvek donosi božanstvo – titan Prometej. To Prometej sam kazuje:

»Pod zemljom su živeli kao mravi maleni,
u mračne pećine sakrivajući se...
Ja im i broj pronađoh, to znanje najviše.
Pa im u jaram sputah bikove,
da jarmovima služe i pluzima,

da ljude u teškom radu zamenjuju,
pa im i dobre konje u kola upregoh,
ponos i znak bogatstva velikog.
I lađu s jedrima platanim
sagradih brodaru da morem plovi».

Na kraju se ponosno zaključuje da ljudi smrtnici sve veštine (*pasai tekhnai*) duguju Prometeju. To je prvi pomen *tekhnai* u ovoj upotrebi, jer se dotle govori o *erga* kao o božanskim tvorevinama.

Sofist Protagora je takođe verovao u progres i razvoj, ako je suditi po Platonovom izlaganju u istoimenom dijalogu. Bilo bi zanimljivo pratiti preobražaj atomističkog optimističkog pristupa do pesimizma kod velikog rimskog zagovornika ateizma, pesnika Lukretija, koji proističe iz drukčijeg tumačenja uglavnom istog atomističkog učenja i filosofije, posebno epikurovske nesvrhovitosti dešavanja, ali za to bi, na žalost, trebalo suviše vremena. Možda još možemo pomenuti da se svim ovim pogledima na kulturnu istoriju pripisivala velika starina, jer je čak i Orfej proglašavan za učitelja poljoprivrede, zakona i pisma.

Već je, pre Ajshila, filosof Ksenofan u VI veku izrazio uverenje u postepeno napredovanje ljudskog saznanja, koji su to sami tražili, a nisu im sve u samom početku bogovi pokazali. To je bilo u velikoj opreci s Homerom i Hesiodom, tako reći »naučna koncepcija prvobitne kulturne istorije«. Jedan moderni ispitivač tu Ksenofanovu koncepciju čak povezuje i s njegovim geološkim ispitivanjima, jer je on bio osnivač ove nauke.

U svim kulturnim istorijama antike važno mesto zauzima nastanak religije. Veoma zanimljivu liniju predstavljaju ona učenja koja objašnjavaju da su ljudi izmislili bogove, što je tako lepo nemački pesnik Gotfrid Ben izrazio u stihovima da »Zevs treba ljudima da bude veoma zahvalan, jer su ga oni stvorili«.

Dosta pesne Demokrita, jedan autor je zapisao:

»Ima (misli) ljudi koji su pretpostavili da smo mi (ljudi) došli do predstave o bogovima na osnovu čudesnih zbivanja u kosmosu. Tog mišljenja izgleda je i Demokrit, kad kaže: Kada su ljudi u davna vremena posmatrali zbivanja (pojave) u visinama, kao grmljavinu, munje, gromove, nastajanje zvezda i pomračenja Sunca i Meseca, obuzimao ih je strah, pa su verovali da su bogovi uzročnici toga«.

Strah, još više nego čuđenje i nerazumevanje, i za Lukretija je glavni razlog što su ljudi poverovali u bogove. Kad se toga straha oslobode, saznavši učenje božanskog Epikura o atomima kao osnovi svih prirodnih pojava, ljudi će se osloboditi i straha od smrti.

Mnogo bi se moglo govoriti o antropocentričnoj filosofiji Anaksagorinoj, o shvatanjima peripatetičara, kiničko-stoičkom elektricitizmu i univerzalnoj Polibijskoj istoriji, (anakyklosis) kao i o njegovoj koncepciji smene društvenih uređenja Ali, to bi zahtevalo posebna proučavanja. Steta je što nismo imali i predavanje o cikličnim teorijama razvoja, jer bi i tu trebalo početi s antikom, s filosofijama istorije kao stalnog ponavljanja, na primer u Indiji i Grčkoj. Ovde neka bude još samo spomenuta teorija katastrofa, koja je nastala kao odgovor na pitanje zašto čovek još uvek napreduje u tehnološkom pogledu kad je kosmos večit. Posle takozvane velike godine događaju se katastrofalni potopi, požari ili neke druge kataklizme, i svet propada ili potpuno ili delimično, a onda se opet obnavlja. Aristotel, čak, mitove tumači kao sećanje na znanje koje su ljudi imali pre neke katastrofe. Za stoicari da je bilo ekpyrosis – uništenje sveta ognjem, sveta koji se, u starom obliku, opet obnavlja. Možda je drevni čovek i mogao, naivno, verovati u obnavljanje svega posle svetskog požara kosmičkih razmera. Današnji čovek ne sme, očigledno, verovati ni u obnavljanje sveta posle eventualnog nuklearnog požara samo na jednoj sitnoj čestici kozmosa – na našoj planeti Zemlji. Tako, paradoksalno, budućnost može ugroziti ne samo sadašnjost, ovu našu, već i svu prošlost, ako uništi čovečanstvo i njegova kulturna dostignuća.

Mnogi pogledi na filosofiju istorije u antici, u antici shvaćenoj mnogo šire od grčko-rimskog sveta i uticaja, ovde, naravno, nisu mogli biti ni pomenuti. To je šteta, jer tako se najbolje demantuju mišljenja koja neke stare narode, na primer Grke, tretiraju kao narode bez filosofije istorije ili, čak, sasvim aistorične (Diltajevo ili Špenglerovo mišljenje). Koliko je ovakvo shvatanje netačno i za Srbe, na primer, pre godinu-dve je ovde ubedljivo pokazala profesor Radmila Marinković. Svaki narod ima svoju filosofiju istorije – zaključak je koji se nedvosmisleno nameće. Doduše, može izgledati kao da su sve ideje, koje su nam danas poznate, nastale u antici, i čovek se skoro boji da to ne dođe kao neko preterivanje. Utehu može predstavljati tvrdnja francuskog biologa Žana Bernara, izneta nedavno u programu Televizije Beograd, da se naše vreme u pogledu mudrosti još nije približilo antici, već ono samo umnožava znanja. Profesor Bernar je rekao da ga to najviše dovodi do nespokojstva. Ali i to je već svojevrstna filosofija istorije, zar ne?

*Korišćeni su i navodeni u nas objavljeni prevodi.

augustinovo spajanje eshatologije i povijesti

branko bošnjak

U vrijeme nastanka kršćanstva došlo je do promjene predmeta filozofije, ukoliko se je prihvatilo novo vjerovanje. Po samom predmetu, filozofija je došla u odnos prema temi o transcendentnom bogu i vjerovanju koje je odatle proizlazilo. Tu su dati gotovi odgovori u koje je trebalo vjerovati. Ako se neko ne bavi filozofijom, tada to još ne znači da je na gubitku, jer ima sadržaj objave, koji je i ponuđen oblik spasenja u viziji apsolutne i pravedne budućnosti. Time se filozofija postavlja kao mogućnost, ali ne i kao nužnost. Problem istraživanja bio bi u tome da se i putem mišljenja dođe do istog onog shvaćanja koje je dato u vjerovanju. Tako se došlo do religioznog i teološkog apriorizma, koji je od tada pa do danas ostao mjerodavan u okviru kršćanskog shvaćanja i vjerovanja.

Ta nova religija djeluje isključivo i ništa pored sebe ne priznaje. Tu se dolazi i do tvrdnje da sada (tj. nakon što se pojavilo kršćanstvo) i mala djeca znaju ono (istinu o bogu) što prije nisu znali ni najveći umovi. Više nema

neizvjesnosti u tumačenju svijeta, čovjeka i boga, u to se nužno uključuje sadašnjost, prošlost i budućnost. Bog se je javio i time je dobijena istina, koja se stavlja iznad svega. Na osnovu toga slijedi i zaključak – da postoji jedini put spasenja, dakle – kršćanstvo.

Tako se je došlo do *eshatologije*, koja sebe definiše u apsolutnom smislu. Općenito, eshatologija je učenje o zadnjim stvarima. Tu se radi o svijesti da svijesti ima svoj završetak i u kršćanskom vjerovanju to će se uskoro i dogoditi. To što je krajnje (eshatos), nije više neizvjesno. Ako se prije govorilo o *krajinem kraju svijeta* (eshatoi oikoumen) kao nečemu što će uslijediti, ali nitko ne zna kako, sada se to mijenja, u uvjerenju da je sin božji (Isus) donio jasnu poruku. Bitni problem eshatologije sastoji se u tome da je tu izražena svijest o granici dokle je čovjek došao, i šta je tamo gdje više nema *ljudskog učešća*. Tu se dolazi na sjedinjenje dva odnosa: prostornog i temporalnog. To što će na kraju doći pokazuje i svoj doseg. To je kao neko rastezanje, i tu se može navesti i epski izraz: eshatoo, oosa (part od eshatoo) – dakle *rasteg*, da se još bolje uočiti, to krajnje, gdje više čovjeka nema i ne može biti u njegovom prvobitnom obliku – kao što pokazuju i mitovi o Hadu.

U to eshatološko uključeni su i pojedinci, a na kraju i sudbina cijeloga svijeta, jer će svijet imati kraj, pa se na osnovu te svijesti moraju već sada činiti i određene pripreme, da nas to ne bi iznenadilo.

Tada je općenito bilo rašireno vjerovanje da će tome kraju prethoditi mnoštvo predznakova, pa će doći do: pravedne osvete, suđenja, a zatim će nastati novo Kraljevstvo, kojem neće nedostajati ni idealni kralj, dakle *Mesija*. Tada će biti iz svijeta uklonjeno zlo i nastat će opće dobro. To je sadržano u staroj hebrejskoj tradiciji, u kršćanstvu, islamu, i drugim religioznim maštanjima.

Ideal Mesije označuje ostvarenje apsolutne nade. Mesija (hebr. mas-hiach, aram. mehicha, grčki: Messias) znači pomazanik (grč. Hristos). U Starom zavjetu to je općenita oznaka za kralja koji vlada ili za visokog svećenika, a u prenesenom smislu to je oznaka za kralja budućnosti (Jes. 9,1-6; 11,1-11; Miha 5,1 i d.). Živa silka očekivanja Mesije nalazi se i u psalmima (br. 19), a također u *Kumranskim tekstovima*, iz kojih se vidi kako se je zajednica *Esena* izdvojila iz tradicionalnog hebrejstva i oblikovala svoj strogi red moralnog usavršavanja u smislu apsolutne teokratije. Tu se nalaze i ideje koje su preteče kršćanstva.

Misao o Mesiji ima opću ljudsku želju, koja je u kršćanskom shvaćanju označena i pojmom *čovječji sin* (hebr. ben-adam). Tako Isus sam sebe naziva u evanđeljima, i on je sebe označio kao Mesiju. Na primjer, najavljuje se stradanja sina čovječjeg, gdje se govori da će biti ubijen, ali i da će treći dan uskrsnuti (Mk. 8,31).